

et du K. Islâh al-galaṭ fi Ğarib al-hadîṭ Abi 'Ubayd al-Qāsim b. Sellām", *BEO*, XXI (1968), s. 347-409; a.mlf., "Sur une relation de la saqifa attribuée à Ibn Qutayba", *St.I*, XXXI (1970), s. 171-183; a.mlf., "La descendance d'Ibn Qutayba en Egypte", *Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi Provençal*, Paris 1962, s. 165-173; a.mlf., "Şafii'nin 'İhtilafu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin 'Muhtelifu'l-Hadis'ine" (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), *İsl.Med.*, V/1 (1981), s. 3-37; a.mlf., "İbn Kuteyba", *El²* (İng.), III, 844-847; Sezgin, *GAS*, I, 124-127; VII, 350-351; M. Zağlül Sellâm, *İbn Kuteybe*, Kahire 1980, s. 5-67, 79-80; İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe* (trc. Hâşim Yâgî), Beyrut 1980, s. 71, 73; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 329-334; Paul Kunitzch, "İbn Qutayba, Abu Muhammed Abdallah İbn Muslîm al-Dinavarî al-Cabalî", *DSB*, XI, 246-247; İhsan Abbas, *Târîhu'n-naqdî'l-edebî 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1404/1983, s. 104-115; Abdullah Şarîf, *Târîhu's-sekâfe ve'l-edeb fi'l-meşriḳ ve'l-mağrib*, Cezayir 1983, s. 191-202; Ziriklî, *el-'Âlâm* (Fethullah), IV, 137; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, London 1985, s. 43-68; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fi târîhi'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1986, s. 587-588; Mustafa eş-Şek'â, *Menâhicü't-te'lîf 'inde'l-ulemâ'î'l-'Arab*, Beyrut 1989, s. 185-198; Ahmed Abdülbâkî, *Min a'lâmi'l-ulemâ'î'l-'Arab fi'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî*, Beyrut 1990, s. 137-164; Kâzım Hutayt, *Ma'a İbn Kuteybe fi'l-aḳide'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990, s. 5-22; Ali Şelak, *Merâhilü tetavvürî'neşri'l-'Arabî*, Beyrut 1991, II, 436; Mustafa Kılıç, *Arap Edebiyatında Şuâbiye*, İstanbul 1992, s. 254-265; Abdülazîz ed-Dürî, *Bahş fi neş'eti 'ilmi't-târîḥ 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1993, s. 54; M. J. de Goeje, "Kitâb al-İmâme wa's-siyâsa", *RSO*, I/1-4 (1907-1908), s. 415-421; Seyyid Ahmed Sakr, "en-Naḳd: eş-Şifr ve's-şu'arâ" li'bn Kuteybe", *el-Kitâb*, II/8, Mısır 1946, s. 295-309; Ch. Pellat, "Le traité d'astronomie pratique et de météorologie populaire d'Ibn Qutayba", *Arabica*, I, Leiden 1954, s. 84-88; Cebrâil Cebbûr, "Kitâbü'l-İmâme ve's-siyâse el-mensûb li'bn Kuteybe-men hüve mü'ellifüh?", *el-Ebḥâş*, XIII/3, Beyrut 1960, s. 383-395; Muhammed Yûsuf Necm, "Kitâbü'l-İmâme ve's-siyâse el-mensûb li'bn Kuteybe-men hüve mü'ellifüh?", *a.e.*, XIV/1 (1961), s. 122-132; Ali el-Amârî, "İbn Kuteybe en-naḳıd", *ME*, XXXV/6 (1964), s. 663-668; XXXV/10 (1964), s. 1068-1073; G. C. Anawati, "İbn Qotayba, eş-Şih'r wal-şo'arâ", *MIDEO*, X (1970), s. 121; a.mlf., "İbn Qotayba, Te'vîl muhtalif al-hadîṭ", *a.e.*, XVII (1986), s. 162-163; M. J. Kister, "The Interpretation of Dreams an Unknown Manuscript of Ibn Qutayba's İbârat al-Ru'ya", *IOS*, III (1974), s. 67-103; Rudolf Selheim, "İbn Qutayba", *DOL*, III (1974), s. 81; Ömer el-Es'ad, "İbn Kuteybe ve'l-Merzûḳî", *Mecelletü'l-bahşî'l-ilmî ve't-türâşî'l-İslâmî*, sy. 1, Mekke 1398/1977, s. 141-152; Hüseyin Varol, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *EAÜİFD*, sy. 6 (1986), s. 142-153; Stetkevych Jaroslav, "İbn Kuteybe ve mâ ba'deh" (trc. Mustafa Riyâd), *Fuṣûl*, VI/2, Kahire 1986, s. 71-78; Münîr Sultân, "Tezevvuḳu İbn Kuteybe li'n-naẓmî'l-Kur'ânî", *Dirâsât 'Arabiyye ve İslâmiyye*, sy. 8, Kahire 1989, s. 5-21; Claude Gilliot, "Textes arabes anciens édiés en Egypte au cours des années 1987 à 1990", *MIDEO*, XX (1991), s. 325; Muhammed Mufizurrahman, "Mizânü'n-naqdî'l-edebî 'inde

İbn Kuteybe", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXVIII, İslâmâbâd 1414/1993, s. 91-111; Nizâr et-Tecdidî, "İbn Kuteybe mine'l-münâzara ile'l-muḥâfaẓa min hilâl muḳaddime Edebi'l-kâtib", *Âfâḳu's-sekâfe ve't-türâş*, sy. 5, Dübey 1415/1994, s. 66-85; Nihad M. Çetin, "Arap [edebiyat]", *DİA*, III, 288, 294-295; Franz Rosenthal, "Ebn Qotayba", *Elr.*, VIII, 45-47.

HÜSEYİN YAZICI

Tefsir İlmindeki Yeri. İtikadî, fikhî ve luvavî meseleleri çözümlemek üzere Kur'an'a başvuranlardan bir kısmının ondan kendi düşüncelerini destekler tarzda istifade etmeye çalıştığını gören İbn Kuteybe, âyetlerin ve lafızların anlam sınırlarını belirlemek ve bunların nasıl yorumlanacağını göstermek için tefsir ilmine dair eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, *Ğaribü'l-Kur'an*, *Tefsirü sûreti'n-Nûr ve el-Müştebih mine'l-hadîş ve'l-Kur'an* günümüze ulaşmışken *İ'râbü'l-Kur'an*, *Me'âni'l-Kur'an* ve *Vücühü'l-kırâ'ât*'in sadece isimleri bilinmektedir. İbn Kuteybe'nin bu eserlerinden hiçbirisi bugünkü anlamda bir tefsir olmadığı gibi Kur'an'ın tamamına dair değerlendirmeler ihtiva etmezse de onun tefsirle ilgili görüşünün bunlardan hareketle ortaya konulması mümkündür. *Te'vîlû muhtelefi'l-hadîş* adlı eserinde tefsir, te'vil ve Kur'an-sünnet teâruzuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. İbn Kuteybe, tefsire dair eserlerinin en önemlisi olan *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*'da ağırlıklı olarak Kur'an'a yöneltilen eleştirilere cevap vermeye ve ondan kendi görüşlerini teyit için istifade etmeye çalışan çeşitli firkalara mensup âlimlerin hatalarını göstermeye çalışmış, sûrelerde yer alan müşkil kelime ve ibarelerin açıklamasına fazla yer vermemiştir. *Ğaribü'l-Kur'an*'da ise ilk bakışta mânası kapalı gibi görünen kelime ve ibareler açıklanmıştır.

Mushafın tertibi ve mushafta fazlalık veya eksikliğin bulunup bulunmadığı konusu bazı şarkiyatçılar tarafından tartışılmıştır. İbn Kuteybe'nin bu konudaki görüşü oldukça nettir. Meselâ *Ğaribü'l-Kur'an*'da sûrelerin dizilişi üzerinde icmâ bulunan tertibe göredir. Bu hassasiyetini Übey b. Kâ'b ve İbn Mes'ûd mushafı için de gösteren İbn Kuteybe, Übey b. Kâ'b'ın kunûṭ dualarını Kur'an'dan zannedip mushafına alarak, İbn Mes'ûd'un ise Fâtîha, Felak ve Nâs sûrelerini mushafına almayarak ashaba muhalefet ettiklerini söyler (*Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, s. 24-25, 38, 42-49). Arap dili ve kültürün-

den kaynağını alan mecaz, istiare, temsil, kalb ve takdim-tehirler ihtiva etmesi sebebiyle Kur'an'ın tercümesinin mümkün olmadığını ileri süren İbn Kuteybe bunlara dair çeşitli örnekler vermiştir (*a.g.e.*, s. 21 vd.).

Kur'an tefsirinde rivayet ve dirayet metodunu birlikte kullanmakla beraber İbn Kuteybe daha çok Ebû Amr b. Alâ, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Ferrâ gibi dil âlimlerinin yolundan gitmiştir. Ona göre ibarenin anlaşılması için asolan kelimedir. Metin içindeki kelimeler tam olarak anlaşılmadığı takdirde cümlelerin yanlış kavranması veya anlamının daralması muhtemeldir (Münîr Sultân, sy. 8 [1989], s. 9-10). İbn Kuteybe mânası kapalı âyetleri açıklarken Kur'an'dan hareket etmiş, daha sonra hadislerle, sahâbe ve tâbiîn sözlerine, müfessirlerin değerlendirmelerine başvurmuş, bu görüşler arasında tercihlerde bulunmuştur. Aynı zamanda kelimelerin morfolojik, etimolojik ve semantik incelemelerini de yaparak Arap şiiri ve nesrin-den örnekler vermiştir (*Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, s. 269-270). İbn Kuteybe âyetlerin anlamlarını pekiştirmek ve açıklamak, ğarîb kelimeleri yorumlamak, sebeb-i nüzûlû göstermek, nâsih ve mensuhunu ayırt etmek için hadislerle başvurmuştur. Meselâ Kur'an'da farklı sigalarda on üç defa geçen kunûṭ masdarını (*a.g.e.*, s. 451) ve Hucurât sûresinin 4. âyetinin nüzûl sebebini (*a.g.e.*, s. 283) bu şekilde açıklamıştır.

İbn Kuteybe *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*'da ayrı bir başlık altında, *Ğaribü'l-Kur'an*'da ise yeri geldikçe kıraat farklılıklarına da temas etmiştir. Ona göre kıraat vecihlerinin büyük bir kısmı Resûl-i Ekrem'in Kur'an'ın yedi harf üzere indiğine, herkesin kolayına gelen vecihle okuyabileceğine dair beyanı sebebiyle ortaya çıkmıştır (*a.g.e.*, s. 33-38). Kıraat farklılıkları bazan âyetin bir başka yönünü de ortaya çıkarır. Nitekim Yûsuf sûresinin 45. âyetindeki kelime "ümmetin" diye okunduğunda hapis arkadaşının Yûsuf'u bir zaman sonra hatırladığını belirtirken "emehin" diye okununca unuttuktan sonra hatırladığını ifade eder (*a.g.e.*, s. 40-41, 180-181). Bu arada İbn Kuteybe çeşitli kıraat râvilerini, hocalarını ve imamlarını da değerlendiren. Meselâ yedi kıraat imamından biri olan Hamza b. Habîb'in kıraatini şiddetli bir şekilde eleştirip onu Allah'ın kolaylaştırdığını zorlaştırmakla suçlar. Ayrıca Hamza'nın bu kıraat şekillerini okutup öğretmesine rağmen bunlarla nama-

zı câiz görmemesini anlaşılmasız bir davranış olarak niteler (a.g.e., s. 59-61).

Kur'an'da tenâküz ve ihtilâfın bulunmadığını söyleyen İbn Kuteybe'ye göre bazılarının bu yönde ileri sürdüğü düşünceler yanlış anlama ve yorumlamanın ürünüdür. Meselâ Kâf (50/28) ve Mürselât ile (77/35) Bakara (2/111), Neml (27/64), Kasas (28/75) ve Zümer (39/31) sûrelerinin, bir yandan âhirette insanların Allah'ın huzurunda konuşamayacağını, öte yandan onların birbirleriyle tartışıp delillerini getireceklerini ifade eden âyetleri arasında çelişki varmış gibi gösterilmişse de bu husus, Kur'an'ın kendine has üslûbundan ve siyaktan anlaşılabilir şeylerin âyet metninde yer almamasından kaynaklanmaktadır (a.g.e., s. 66). Kur'an gibi bir kitapta müteşâbihlerin bulunması tabiidir ve Kur'an dili olan Arapça'da esasen bu tür kullanışlar mevcuttur. Bunun dikkat çekici bazı örnekleri Resûl-i Ekrem'in hadislerinde yer aldığı gibi Kur'an'daki müteşâbihlere benzer kapalılıklar hukuk, matematik, ferâiz ve nahiv gibi ilimler için de söz konusudur. Muhkem ve müteşâbihini birbirinin karşısı olarak görme-yen ve müteşâbihin çerçevesini biraz geniş tutan İbn Kuteybe, lafızları benzer olduğu halde anlamları farklı olan kelimelere müteşâbih dediği gibi anlaşılmasında bir kapalılık veya zorluk bulunan kelimeleri de bu kategoride ele alır ve müteşâbihin te'vilini mümkün görür. Buna göre Âl-i İmrân sûresinin 7. âyeti, "Kur'an'ın te'vilini ancak Allah ve ilimde derinleşenler bilir" şeklinde anlaşılmalıdır. Eğer ilimde ileri geçenler onun te'vilini yapmayıp, "İnadık, bunların hepsi rab-bimizin katındandır" demekle yetinmiş olsalardı cahillerle aralarında fark kalmazdı. Nitekim müfessirler, hurûf-ı mukattaaya varıncaya kadar Kur'an'ın müteşâbihini yorumlamaya çalışmışlardır. Aksi takdirde hidayet ve açıklama (tibyan) kitabı olarak tavsif edilen Kur'an'ın (Âl-i İmrân 3/138; en-Nahl 16/89) anlaşılmasız ve çelişkili olduğu yönündeki eleştirileri kabul etmek gerekecektir (a.g.e., s. 86-102). Kur'an'da mecaz bulunmasının bir kusur olarak öne sürüldüğünü belirten İbn Kuteybe bunun her dilde olan tabii bir anlatım yolu olduğunu söyler. Bundan dolayı Fussilet sûresinde (41/11) Allah'ın göğ-e ve yere hitabıyla bu ikisinin cevap vermesi, Kâf sûresinde (50/30) cehennemle konuşması ve onun cevabı hakkındaki eleştirileri yersiz bulur (a.g.e., s. 106, 108). Kur'an'da yer alan istiare de dilde pek çok örneği bulunan bir edebî sanattır (a.g.e.,

s. 137). İbn Kuteybe'nin tefsire dair eserleri dil ağırlıklı olmakla birlikte bunlarda fıkhi ve kelâmî konulara da girilmiş ve ilgili âyetler bu açıdan da yorumlanmıştır (örnekler için bk. Kurt, s. 194-205). İbn Kuteybe yer yer Ehl-i sünnet'in görüşlerine aykırı fikirler de ileri sürmüştür. Hz. Yûnus'un kavmine öfkelenerek başını alıp gitmesinden söz eden âyetle (el-Enbiyâ 21/87) Hz. Âdem'in durumundan bahseden âyetin (Tâhâ 20/121) peygamberlerin de günah işlediğine delil olduğunu söylemesi (Te'vilü müşkili'l-Kur'an, s. 402-403; Münîr Sultân, s. 16-17) buna örnek gösterilebilir.

Sahâbeden İbn Abbas ve İbn Mes'ûd, tâbiînden Katâde b. Diâme, Mücâhid b. Cebr ve Hasan-ı Basrî, sonraki dönemlerden Ebû Ubeyde ve Ferrâ, İbn Kuteybe'nin görüşlerinden istifade ettiği âlimler arasında ilk sırayı alır (nakiller için bk. Kurt, s. 123-133). Hadislerin tedvîn döneminde yaşayan ve Kütüb-i Sitte imamlarıyla çağdaş olan İbn Kuteybe, kullandığı hadisleri ve rivayetleri ya kendi rivayet zinciriyle nakletmiş ya da başka eserlerden almıştır. Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'an'ı ile Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'an'ından bir hayli faydalanmış olmasına rağmen yer yer bunları eleştirmekten de geri durmamıştır (meselâ bk. Abdülhamîd Seyyid Taleb, s. 185-188). Taberî, İbn Fâris, Fahreddin er-Râzî, Kurtubî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müellifler İbn Kuteybe'nin kelime tahlillerine ve yorumlarına büyük değer vermişlerdir. Seyyid Ahmed Sakr'a göre İbn Fâris'in Me'âyisü'l-luğa ile eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luğa ve sünenü'l-'Arab fi kelâmihâ, Ebû Hayyân'ın Tuḥfetü'l-erib ve Taberî'nin Câmi'u'l-be-yân'ında İbn Kuteybe'nin eserlerinin etkisi açıkça görülmektedir (Te'vilü müşkili'l-Kur'an, neşreden giriş, s. 83-84; Tefsîru ğaribi'l-Kur'an, neşreden giriş, s. d; Ebû Hayyân el-Endelüsî, neşreden giriş, s. 36).

İbn Kuteybe'nin tefsir ilmine katkısından övgüyle bahseden ilim adamları olduğu gibi onu eleştirenler de vardır. Seyyid Ahmed Sakr, Ğaribü'l-Kur'an'ı telif tarzı itibarıyla Câhiz'in eserlerinden üstün görmüş (Tefsîru ğaribi'l-Kur'an, neşreden giriş, s. e), Münîr Sultân, İbn Kuteybe'nin Kur'an nazmını anlama ve hissetmedeki ince zevkinden, tefsir ve te'villerine bu zevkin hâkim olduğundan söz etmiştir. Muhammed Zağlûl Sellâm da onun Kur'an'ın anlaşılmasına ve Arap edebiyatı tenkitçiliğine yaptığı olumlu katkıya işaret etmiştir (Eşerü'l-Kur'an, s. 101-150).

Çağdaş araştırmacılarından Nasr Hâmid Ebû Zeyd ise İbn Kuteybe'yi kendisinden öncekilerin ortaya koyduğu bilgilere neredeyse hiçbir şey ilâve etmeyen bir kişi olarak göstermiş, eleştirdiği Mu'tezile'nin hatalarını tekrar etmekle suçlamıştır (el-İtticâhü'l-'aklı fi't-tefsîr, s. 169-177).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, III, 488; IV, 393, 394; Müslim, "Müşâfirîn", 164, 165; Tirmizî, "Şalât", 168; "Tefsîr", 49/2; İbn Kuteybe, Te'vilü müşkili'l-Kur'an (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 21, 24-25, 33-38, 40-41, 42-49, 59-61, 64, 66, 86-102, 106, 108, 132-133, 137, 180-181, 269-270, 283, 402-403, 451; ayrıca bk. neşreden giriş, s. 83-84; a.mlf., Tefsîru ğaribi'l-Kur'an (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1398/1978, s. 133, ayrıca bk. neşreden giriş, s. e, d; Ebû Hayyân el-Endelüsî, Tuḥfetü'l-erib (nşr. Semîr el-Meczûb), Beyrut-Dımaşk 1983, s. 36; İsmail Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hiz Veren Amiller, Ankara 1968, s. 131-154; M. Zağlûl Sellâm, İbn Kuteybe, Kahire 1980, s. 35-39, 68-79; a.mlf., Eşerü'l-Kur'an fi te'aviirü'n-naḳdi'l-'Arabî ilâ âḥiri'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 101-150; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, el-İtticâhü'l-'aklı fi't-tefsîr: dirâse fi kaẓiyyeti'l-mecâz fi'l-Kur'an 'inde'l-Mu'tezile, Beyrut 1983, s. 168-177; Abdülhamîd Seyyid Taleb, Ğaribü'l-Kur'an: ricâlühü ve menâhicühüm min İbn 'Abbâs ilâ İbn Hayyân, Küveyt 1986, s. 185-188; Ahmed Abdülbâki, Min a'lâmi'l-'ulemâ'i'l-'Arab fi'l-karni's-sâlişi'l-hicrî, Beyrut 1990, s. 139-164; Mustafa Kurt, İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı, İstanbul 1996, s. 123-133, 194-205, tür.yer.; Münîr Sultân, "Tezevvuḳu İbn Kuteybe li'n-nazmi'l-Kur'ânî", Dirâsât 'Arabîyye ve İslâmîyye, sy. 8, Kahire 1989, s. 5-21.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

İtikadî Görüşleri. İbn Kuteybe Te'vilü muḥtelifi'l-ḥadîs, Te'vilü müşkili'l-Kur'an, el-İhtilâf fi'l-lafz, Delâ'ilü'n-nübüvve (A'lâmü'n-nübüvve) adlı eserlerinde yer verdiği itikadî görüşleriyle Mu'tezile karşısında Selef akaidini savunan bir âlimdir. Ona göre din, duyuların ötesinde bulunan gayb âlemine iman esasına ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in hadislerine de inanmaya dayanır. İslâm dininin yanı sıra diğer dinler için de durum aynıdır. Gayba iman etmeye dayanmayan bir din yoktur. Bundan dolayı bazı hadisleri, dil kurallarına ve cedele başvurmak suretiyle inkâra varacak şekilde te'vile kalkışanlar Hz. Peygamber ile ashabının yolundan çıkmış olur. Ayrıca haber-i vâhid oldukları gerekçesiyle bazı hadisleri reddetmek müslümanların birliğini yıkmak anlamına gelir. Hadislerin toplanmasından önce müslümanların çok çeşitli gruplara ayrılmış olması bunu göstermektedir. Ancak hadisler bir araya getirildikten